

Apunts biogràfics sobre el Dr. Werner Marten, naturalista i explorador, un dels darrers exponents d'una manera de fer ciència

Cristòfol Jordà Sanuy

Museu de Ciències Naturals de Barcelona (Laboratori de Natura). Passeig Picasso, s/n; E-08003 Barcelona

Abstract. Biographical notes on Dr. Werner Marten, naturalist and explorer, one of the last exponents of a forgotten scientific method. This article represents a first approach to the life and work of this great entomologist, a disciple of Adalbert Seitz. Despite being born and living there, he was in fact little known in Spain, possibly due to his German family background and training and to the fact that he also published in German. He lived through a very turbulent period of history, including three wars and the following postwars, and carried out several expeditions to the Amazon, the highlands of Moroccan Rif and the Iberian Peninsula. He discovered and described a number of taxa, and worked tirelessly on the group of the Zygaenidae with a methodological approach that was ahead of its time. He was also interested in subjects such as butterfly biology, making important contributions in the case of *Graellsia isabelae*, and ecology, and published in 1958 a paper on the theory of continental drift from the point of view of lepidopterists. His collections are preserved in two institutions (Schiffweiler and Munich) and are still of great use to the scientific community.

Resum. Es dona a conèixer una primera aproximació a la vida i als treballs d'aquest gran entomòleg –deixeble d'Adalbert Seitz–, que, tot i haver nascut i viscut aquí, és molt poc conegut a casa nostra pel fet de tenir origen familiar i formació germànics, i d'haver publicat sempre en llengua alemanya. Malgrat haver viscut un període molt convuls de la història contemporània, amb tres guerres i postguerres gairebé seguides, va fer diverses expedicions per l'Amazones, les terres altes del Rif marroquí i la península Ibèrica. Va descobrir i descriure un bon nombre de tàxons i va treballar infatigablement el grup de les zigenes, amb una aproximació metodològica avançada al seu temps. Es va interessar per altres temes, com les biologies, amb importants aportacions –per exemple, en el cas de *Graellsia isabelae*–, o l'ecologia, amb la publicació, l'any 1958, d'un treball sobre el que llavors era la teoria de la deriva continental des de la visió del lepidopteròleg. Les col·leccions que va reunir al llarg de la seva vida es conserven en dues institucions, a Schiffweiler i a Munic, i encara fan servei a la comunitat científica.

Key words: Werner Marten, lepidopterology, biography, bibliography.

Família i orígens

Martin Marten era fill d'un mestre d'escola de Hülseburg, al comtat prussià de Mecklenburg-Schwerin, a escassos trenta quilòmetres de les costes del mar Bàltic. Va entrar d'aprenent en una firma dedicada a manufacturar eines i peces petites d'acer.

Quan li van oferir d'anar a muntar una delegació en un país tropical s'hi va resistir, però finalment va acceptar d'anar al sud d'Espanya, on va fer alguns viatges la darrera dècada del segle XIX. En el tercer viatge, s'hi va quedar amb la voluntat d'obrir-se un camí propi en el món del comerç internacional. La tradició familiar parla d'un home emprenedor i decidit, però amb més il·lusió que no pas recursos; el seu producte estrella eren unes noves i revolucionàries agulles «imperdibles».

Va prosperar ràpidament i l'any 1897, ja fixada la seva residència a Sevilla, va fundar la societat Martin Marten, per actuar com a representant d'empreses alemanyes de maquinària en general. Immediatament comença a expandir el mercat, amb una especial dedicació a la maquinària de vapor i, en concret, a la que s'aplica per a l'extracció d'oli d'oliva (El Constructor 1926). L'augment del volum de negoci el porta a obrir una seu a Barcelona, que es converteix en central, i manté Sevilla com a fàbrica i sucursal.

El 1899 es casa, a la catedral de Gibraltar, amb una noia també alemanya, Helena Dunhoff, filla d'un enquadernador de llibres de Runsdorf, amb qui té cinc fills: tres nois i dues noies.

El petit dels nois, Werner, neix a Sevilla el 7 d'octubre de 1906. L'empresa familiar segueix en una clara línia ascendent, i això permet a Martin reunir en uns anys una gran fortuna. És un home inquiet i treballador, que té moltes aficions, entre les quals predomina l'estudi de la natura.

Quan Werner té dos anys, la família es trasllada a viure definitivament a Barcelona; concretament, a una preciosa torre de l'avinguda del Tibidabo (fig. 1).

Fig. 1 La família Marten a la torre de l'avinguda del Tibidabo, a Barcelona, cap al 1910. El tercer per l'esquerra és Werner Marten [Foto: Sra. Birgit Knuth].

Martin encaixa bé en la societat barcelonina i fa bons amics dins i fora de la comunitat alemanya. L'any 1922 es fa soci del Centre Excursionista de Catalunya, entitat a la qual en anys successius aportarà bons donatius, i el 1924 és admès com a membre de la Institució Catalana d'Història Natural (ICHN 1924). Dins la seva gran afició per les ciències naturals, es va decantar cap a la lepidopterologia.

La figura de Martin Marten no deixa de tenir paral·lelismes interessants amb la de Carl Faust (Hadamar, Alemanya, 1874 - Blanes, 1952), que, com ell, va sentir la crida goethiana que empeny cap al sud, a la terra dels llimoners en flor (Camarasa 2012a). Faust va treballar amb intensitat per aixecar del no-res una potent indústria, i es va interessar per les ciències naturals, especialment per la botànica. I si Faust va fundar el Jardí Botànic Mar i Murtra, a Blanes, com un centre internacional per a la recerca (Camarasa & Silleras 2012), Marten va dedicar temps i esforços a la formació, amb criteri científic, d'una impressionant col·lecció de lepidòpters i a projectar la seva afició en el seu fill Werner, que esdevindria entomòleg professional.

L'empresa familiar es va mantenir en plena forma fins a l'esclat de la guerra civil, però, arran d'aquest conflicte, que va durar de l'any 36 al 39, va rebre un cop del qual no es va recuperar del tot mai més.

Els anys posteriors a la guerra, a causa de la desastrosa situació econòmica, de l'aïllament internacional, de l'esclat de la Segona Guerra Mundial i del fet que Martin Marten, ja gran, va decidir quedar-se a viure a Alemanya, l'empresa, tot i recuperar l'activitat i tenir una llarga vida, no va tornar al nivell de negoci dels anys vint.

La sucursal de Sevilla es va desmantellar després d'uns anys d'inactivitat, i Guillermo, el fill gran, va ser qui es va posar al timó del negoci fins als anys vuitanta. L'empresa va acabar desapareixent definitivament l'any 2003, a diferència de la fundada per Faust i el seu soci, Wilhelm Kammann, que amb la denominació Faust & Kammann, S. A. encara continua activa, amb seu a Barcelona.

Probablement, Guillermo, enginyer de formació i de vocació, no reunia les facultats del seu pare per al món del comerç ni va tenir les mateixes condicions d'entorn, però va fer un bon paper al capdavant de l'empresa familiar, i això li va permetre ajudar econòmicament al llarg de tota la seva vida el germà petit, Werner, que, com a bon científic professional, va patir una manca endèmica de recursos econòmics. La relació entre germans, germanes, cunyats i néts respecte a l'herència i a l'empresa va ser, com a mínim, complexa, i va donar lloc a múltiples anècdotes i afers. Werner va ser fàcilment i subtilment apartat, si bé va continuar disposant de l'ajuda que el seu germà li feia arribar discretament, sovint a l'esquena de la resta de la família. A partir del casament de Guillermo, però, els dos germans van deixar de tenir un contacte tan sovintejat com fins aleshores.

Formació, mestres i Sud-amèrica

El jove Werner, de cultura i formació alemanyes, va cursar la carrera universitària dins d'aquest àmbit. Però els seus estudis, en plena Primera Guerra Mundial, són molt difícils de rastrejar.

Entre els objectes personals que encara es conserven de quan era adolescent hi ha un quadern escolar de la prestigiosa institució educativa Wickersdorf, de caràcter molt liberal i avançada per a l'època.

Crida l'atenció que ja llavors s'entretenia dibuixant papallones i plantes (fig. 2). La seva vocació era clara, i això el va dur a estudiar ciències naturals, branca en què es va doctorar abans d'esclatar la Segona Guerra Mundial.

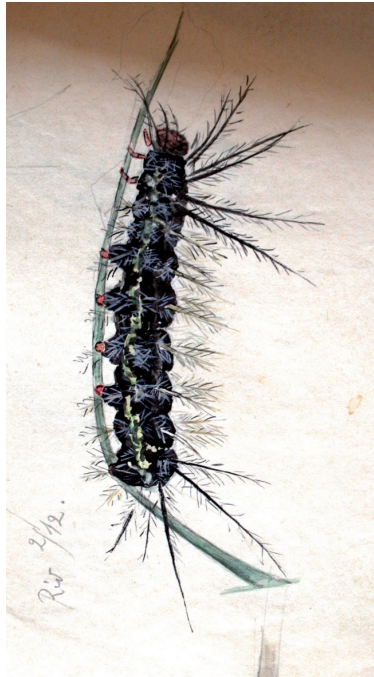

Fig. 2 Werner Marten va ser un bon dibuixant, tret molt comú entre els entomòlegs de l'època [Foto: arxiu de l'autor, sobre original de W. Marten].

A banda de la influència directa del seu pare, Marten va tenir el guiatge d'un mestre de luxe, Adalbert Seitz (Magúncia, 1860 - Darmstadt, 1938) (Haimbach 1939) (fig. 3).

Podríem considerar Seitz com el prototip de zoòleg polivalent i vocacional que va desenvolupar la seva carrera a cavall dels segles XIX i XX. Tot i que va estudiar medicina, li agradava la zoologia. El 1887, acabat de titular, es va embarcar com a metge de bord en un vaixell amb rumb a Austràlia. Era l'excusa perfecta per conèixer la fascinant fauna d'aquell continent.

Va ser director del prestigiós Zoològic de Frankfurt, on va ser precursor en qüestions com l'educació ambiental i el benestar animal. En una època en què, més que no pas zoològics, hi havia cases de feres, i aquestes eren poc més que escorxadors de baixa ve-

Fig. 3 Adalbert Seitz, entomòleg alemany de renom, artífex de la monumental obra «Macrolepidòpters del món», en setze volums i en tres idiomes, i mestre de Marten [Foto: Wikimedia Commons/Zoo de Frankfurt].

locitat, les inquietuds ètiques de Seitz eren una flor en el desert, però van tenir impacte en el jove Marten.

Seitz es va retirar del Zoològic de Frankfurt amb una paga que li va permetre dedicar-se en cos i ànima a la seva passió, l'entomologia, i, en especial, els lepidòpters. Va desenvolupar una activitat gairebé frenètica que el va portar a fer viatges per tot el món darrere del seu objectiu, la monumental obra *Die Gross-Schmetterlinge der Erde (Els macrolepidòpters del món)*, en setze volums, que es van anar publicant entre el 1909 i el 1929, amb edicions en alemany, anglès i francès. Profusament il·lustrada amb làmines de gran qualitat, va ser una obra de referència durant dècades.

Al llarg de la seva vida, Seitz va fer més de seixanta viatges, en un temps en què el vaixell era pràcticament l'única opció per desplaçar-se. El 1888 va viatjar per primera vegada al Brasil; després van venir el Japó, Etiòpia..., sempre darrere les papallones. Werner Marten el va acompanyar en algun d'aquests viatges i, per tant, va poder gaudir del mestratge d'un dels millors especialistes del seu temps.

A Marten, la coneixença de Seitz li venia a través del seu pare, Martin, amic del científic, a qui va convidar a fer una expedició entomològica al Pirineu l'any 1923 (Seitz 1923a). Aquest viatge, que va tenir com a punt de partida Barcelona, els va dur a la vall d'Ordesa, on van arribar al juliol i on van quedar impressionats per la bellesa del paisatge i la riquesa i la diversitat de l'entomofauna. Possiblement, en aquest viatge, Werner –que va acompanyar Seitz, juntament amb el seu germà Guillermo i el seu pare– va consolidar definitivament la seva vocació.

Té la seva gràcia el fet que, en el temps en què es va estar a Barcelona, Seitz va distreure la seva curiositat entomològica anant en un «modern ferrocarril elèctric» a

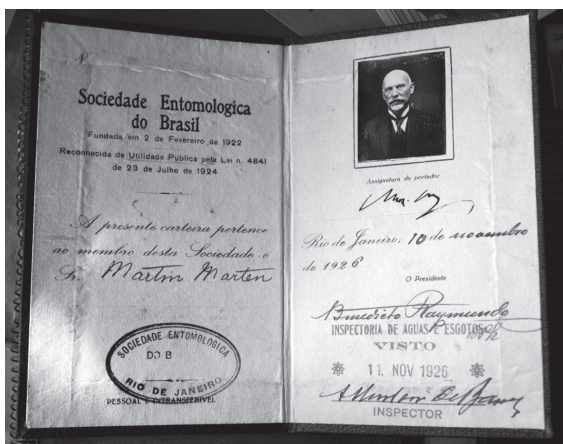

Fig. 4 Martin Marten es va fer soci de la «Sociedade Entomológica do Brasil» amb motiu de l'expedició Seitz-Martén (1926-1927), que va explorar l'Amazones fins a Bolívia [Foto: Dra. Elena Carrió. Arxiu Witt Museum München].

una zona de caça de lepidòpters que ell va considerar una mena de paradís per a les papallones («Für Insekten Sammler ist ein wahres Eldorado»). Es tractava de les Planes de Vallvidrera (Seitz 1923b), a vint minuts de la plaça de Catalunya; el tren elèctric feia molt poquet que s'havia inaugurat (1916) i la vall de la riera de Vallvidrera encara era un espai preciós, amb un mosaic de boscos de ribera, alzinars, pinedes, camps de cereal i hortes. Allà, Seitz es va delectar amb el vol d'una papallona per la qual sentia fascinació, com molts entomòlegs anglesos o centreeuropeus, la papallona de l'arboç (*Charaxes jasius*).

Potser va ser en aquest viatge al Pirineu que Martin Marten i Adalbert Seitz van planejar una expedició molt més ambiciosa, que van dur a terme al cap d'uns anys i que va marcar la vida de Werner: la remuntada del riu Amazones des de la desembocadura fins a l'Amazònia boliviana (fig. 4).

El vaixell va salpar el 27 d'octubre de 1926 i no van tornar fins al maig del 1927. Va ser un èxit: els Marten van tornar amb una col·lecció de 40.000 espècimens, principalment de lepidòpters, i amb una bona quantitat d'holotips. A principis dels anys cinquanta, mort el seu pare, Marten, que va haver de fer front a l'esmentada manca de recursos econòmics, va posar a la venda aquesta col·lecció sud-americana, que era a Frankfurt i havia sobreviscut a la guerra (Notices 1952). En aquell moment, ell feia anys que ja estava dedicat a la recerca de la fauna ibèrica i nord-africana, i, en especial, a les zigenes. Probablement, aquesta venda va salvar la col·lecció, que va acabar en institucions públiques. Avui dia té un incalculable valor científic, ja que, malauradament, en moltes de les localitats on es van recollir insectes, els ecosistemes explorats llavors han estat destruïts. Després d'haver passat molts anys a l'Institut de Biogeografia de la Universitat

de Saarland, actualment es conserva, encara sencera i en perfectes condicions, al Centre de Biodocumentació del Ministeri de Medi Ambient d'aquell land alemany, situat a la població de Schiffweiler, no gaire lluny de la capital, Saarbrücken, on és consultada activament per lepidopteròlegs de tot el món i encara dóna lloc a noves publicacions (Donald & Eichlin 1978; Eichlin & Kinnel 2002).

Aquest no va ser l'únic viatge al Brasil de Seitz, però sí el més ambiciós i reeixit; en part, per la talla científica del mateix Seitz i, en part, per la capacitat organitzativa i el potencial econòmic de Martin Marten.

Al Brasil, Werner també va visitar altres zones, com l'anomenada mata atlàntica, la selva oriental, avui gairebé desapareguda, o les muntanyes de l'actual Parc Natural d'Itatiaia, a l'estat de Sao Paulo. Aquí va viure moments apassionants, que al cap de cinquanta anys encara referia als seus amics amb la mateixa sorpresa i admiració inicials. Un moment màgic que li encantava recordar va ser la sobtada descoberta, al mig d'una zona selvàtica, d'uns prats florits on brunzia un exèrcit de milers de sèsies que, en paraules seves, componien una simfonia musical amb color i moviment.

De fet, la col·lecció Marten de Schiffweiler conté una bona quantitat d'holotips de sèsids capturats per Werner, i en el volum XVI de l'obra de Seitz, que tracta d'aquesta família i que va ser escrit per l'especialista mundial del moment B. Zukowsky, es dedica a Marten una de les espècies collectades per ell mateix, *Synanthedon marteni* (Eichlin & Kinnel 2002). D'aquesta espècie, només se'n conserva l'holotip, una femella, i no s'ha tornat a trobar mai més en col·leccions ni en llibertat, per la qual cosa es considera extingida. Com veurem més tard, tot un clàssic.

El nord d'Àfrica

Mentre que Guillermo es va implicar plenament en l'empresa familiar, Werner va continuar amb els seus lepidòpters –aquest cop, però, centrat en la península Ibèrica– i es va posar a treballar amb un èmfasi especial en zigènids i àrtctids. Va esclatar la guerra civil, i la família, fugint del conflicte, es va dividir. Els Marten tenien cases a Barcelona, on el pare va viure fins poc abans dels fets del 36; a Sevilla, on el germà gran es cuidava de la delegació, i a Königstein, a Alemanya, on va anar a viure finalment el pare. La guerra va sorprendre Guillermo a Andalusia, i probablement també Werner, ja que l'any 1938 era a Cadis (fig. 5), on va coincidir amb la seva bona amiga i col·lega Mariana de Ibarra (Ibarra 1981). La fàbrica de Sevilla havia estat collectivitzada i, més o menys, anava funcionant.

Fig. 5 Werner Marten als trenta-dos anys, a Cadis, durant la guerra civil. Setembre del 1938 [Foto: arxiu de l'autor].

Tot i el desgavell, ell va continuar treballant en els seus lepidòpters, i publicant –com demostra l’aparició de treballs el 1937 i el 1939–, però a Alemanya (annex 1).

Acabada la guerra civil, va venir la llarga postguerra, un dels períodes més desoladors de la història recent del nostre país, tant en termes econòmics com socials i científics. La fàbrica sevillana, reintegrada als propietaris, era pràcticament una closca buida. La penúria de la postguerra, seguida de la Segona Guerra Mundial, i el posterior embargament econòmic a Espanya van fer impossible que es pogués recuperar. Guillermo no va trigar a fer-se càrrec de l’empresa a Barcelona i va aconseguir aixecar de nou la part comercial de l’antic negoci de Martin.

Però les desgràcies no s’havien acabat. La Segona Guerra Mundial va marcar el tret de sortida d’un seguit de peripècies familiars. El germà mitjà de Werner, Hans, va morir al front de Rússia, mentre que Guillermo va anar endarrerint la seva incorporació a la Wehrmacht, que finalment es va produir gairebé en el moment de l’armistici, fet que molt probablement li va salvar la vida. Werner també se’n va escapar, però per un motiu ben diferent, un problema de salut que, certament, també li va marcar el caràcter: era profundament sord.

Aquesta sordesa va contribuir a agreujar les seves dificultats de comunicació, relació i integració social. Werner era tímid i introvertit. Tot i que entenia bé l’anglès, el català i el castellà, la seva llengua materna, l’alemany, era la que dominava en la seva comunicació, i, malgrat haver nascut a Sevilla i haver viscut molts anys a Barcelona i Blanes, va morir parlant un divertit castellà de sintaxi i accent més prussians que cap altra cosa.

La seva vida social, com la de tota la família, es va desenvolupar sobretot dins la important colònia alemanya resident a Barcelona, que tenia un pes econòmic gens menyspreable.

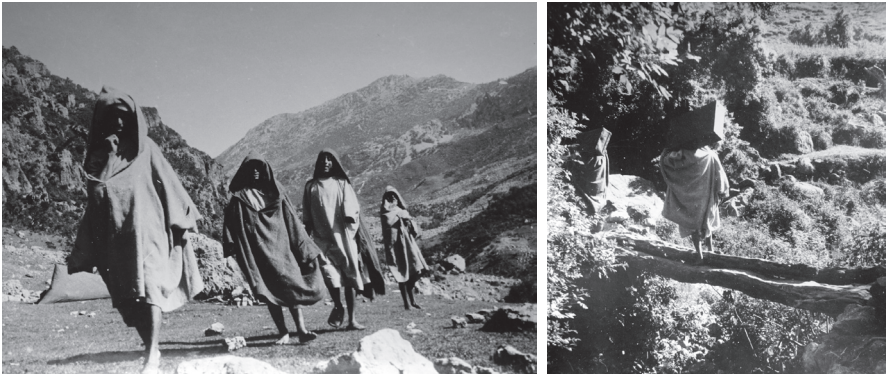

Fig. 6 Les condicions en les expedicions pel Rif eren extremadament dures. El material s’havia de transportar amb mules o amb portadors de les cabiles rifenyes. Estiu del 1941 [Foto: Dra. Elena Carrió. Arxiu Witt Museum München].

El seu primer matrimoni, amb una suïssa alemanya de caràcter fort i difícil, va ser un desastre que el va deixar molt decebut i que va acabar en divorci a finals dels anys cinquanta.

Va ser, però, durant la Segona Guerra Mundial que Werner Marten va descobrir una nova passió: Àfrica. Concretament, el nord d'aquell continent. Va ser aleshores quan va fer un seguit d'expedicions pel llavors anomenat protectorat espanyol del Marroc, i es va endinsar en zones del massís del Rif considerades pels especialistes francesos altament perilloses per a un europeu (fig. 6).

Als anys quaranta i cinquanta va fer, en efecte, viatges plens de dificultats i perills, però dels quals tornava amb material entomològic de molt interès. Un dels més paradigmàtics el va dur a terme l'any 1941 amb un dels grans naturalistes espanyols de l'època, Eugenio Morales Agacino (Barcelona, 1914 - Madrid, 2002) (Morales Agacino 2001). Morales va esdevenir amb els anys un especialista en ortòpters mundialment reconegut, i en la seva biografia relata detalls i anècdotes d'aquest viatge, que va emprendre amb Marten i amb el coleopteròleg Anselmo Pardo Alcaide (Melilla, 1913 - Còrdova, 1977).

Tant Marten com Eugenio Morales eren amics de qui uns anys més tard va ser director del Museu de Zoologia de Barcelona, Francesc Español i Coll (Valls, 1907 - Barcelona, 1999). A banda de la bona relació, compartien un costum, que era recollir-li material allà on anaven. Español havia fet el servei militar al protectorat del Marroc, a la zona de Ceuta-Larraix, i entre el 1926 i el 1929 va reunir una bona col·lecció de coleòpters de la zona, amb un èmfasi especial en la família Tenebrionidae, animals comuns en biòtops àrids. Al llarg dels anys, Español va mantenir ben viu l'interès per aquesta família i aquell territori, i per això els exemplars que Marten li portava de les zones rifenyas eren molt benvinguts (Español 1953). Aquest fet explica el petit misteri que suposa trobar Werner Marten a les bases de dades del Museu de Zoologia de Barcelona com a recol·lector de tenebrionids nord-africans, però no pas, sorprenentment, de cap lepidòpter.

Una vegada assolits els seus objectius al Rif, Marten va tornar a la Península, mentre que Morales Agacino va continuar allà fins a arribar al llunyà Río de Oro, colònia espanyola i part de l'actual Sàhara Occidental. En aquells paratges va descriure espècies noves de micromamífers, com, per exemple, la musaranya *Crocidura foucauldi*, i va confirmar la presència del vell marí (*Monachus monachus*), espècie de foca de la qual va trobar la colònia més nombrosa a escala mundial, avui dia gairebé desapareguda. Morales va esdevenir un gran coneixedor del desert, com el coleopteròleg català mort recentment Joaquim Mateu i Sanpere (Barcelona, 1921-2015), amb qui va coincidir a Al-Aaiun, Villa Cisneros i altres localitats saharianes (Bellés 2015).

A diferència d'ells, Marten no es va interessar pel desert, sinó per les altes muntanyes del Rif, on va treballar amb espècies força interessants, com *Procris labasi*, que va trobar, després de moltes peripècies, durant l'expedició amb Morales, o *Zygaena oreodoxa*, que va descriure ell mateix pocs anys més tard. Possiblement, la part més coneguda d'aquella feina és la taxonòmica, tant en voga aquells anys. De fet, dos especialistes en zigènid han publicat treballs a partir de les dades de W. Marten. Concretament,

Fidel Fernández Rubio (Granada, 1928) (Gómez Bustillo & Fernández Rubio 1976) i Karl-Heinz Wiegel (Wolfenbüttel, 1918 - Munic, 2003), del Witt Museum de Munic (Hoffmann *et al.* 2014).

L'any 1981, Wiegel va rebre l'encàrrec de Thomas Witt (Bad Reichenhall, 1947) de desplaçar-se a Blanes per mirar de recuperar la col·lecció iberoafricana (Wiegel 1990a). Després de la mort del Dr. Marten, la col·lecció havia quedat abandonada a la casa, situada molt a prop del mar. La seva vídua havia mort un any abans, el 1980, i, en paraules de Witt, la floridura era tan densa que semblava que algú hagués estès una capa de cotó fluix damunt les papallones. Podem dir que va ser salvada *in extremis* i traslladada a Munic, i va requerir una feïnada ingent, que el mateix Witt va considerar la més àrdua de la seva vida d'entomòleg, amb nou anys de restauració i reetiquetatge, però que va permetre fer uns treballs força complets i interessants.

L'any 1990, Wiegel va publicar dos extensos treballs: «Fixació dels Tipus de taxa i formes del gènere de *Zygaena* Fabricius (Lepidoptera, Zygaenidae) establerts pel Dr. Werner Marten per a la península Ibèrica i àrees adjacents, juntament amb les seves pròpies contribucions als representants ibèrics» (Wiegel 1990b) i «Definició dels tipus del Dr. Werner Marten amb establiment dels taxa i formes del gènere *Zygaena*, Fabricius, 1775, de les muntanyes del Rif, al Marroc» (Wiegel 1990c).

Possiblement, publicar a Alemanya o a Àustria i en alemany va fer que l'obra de Marten passés desapercibuda per als especialistes del nostre país, però donar una ullada a la relació de les seves publicacions permet posar en valor la feina que va fer durant anys, sense rebre suport dels estaments científics institucionals (annex 1). Cal dir que els problemes dels darrers anys de la vida de Marten van provocar una frenada en el ritme dels seus estudis lepidopterològics, fins a l'extrem que Wiegel (Wiegel 1990c) afirma explícitament que els treballs del 1989 i el 1990 constitueixen, en part, la seva obra pòstuma.

El seu llegat científic del període africà contenia, però, un regal enverinat. L'any 1955, el Dr. Pius Font i Quer publicava un article a *Collectanea Botanica* (Font i Quer 1953) que començava així: «Durant el seu viatge a les terres altes del protectorat espanyol del Marroc, l'amic Marten recollí diverses mostres de plantes que ha tingut la gentilesa de comunicar-me. Entre elles n'he trobat una de gran interès, que és la següent: *Antirrhinum valentinum* F.Q. ssp *martenii*. *A typo differt tenuioribus...*» Després continua, en llatí, amb la descripció d'aquella planta que Marten havia recollectat l'any anterior en algun punt entre Xauen i Bab-Taza, el plec de la qual es conserva a l'Institut Botànic de Barcelona.

Només un any després, el 1956, Rothmaler va publicar una revisió del gènere *Antirrhinum* (Rothmaler 1956), i va situar aquesta planta a nivell d'espècie, amb el nom d'*Antirrhinum martenii*.

El cas és que no s'ha tornat a trobar mai més (Güemes *et al.* 1994), com havia passat amb el sèsid *Synanthedon martenii*. Una curiosa i trista casualitat. I no ha estat pas per manca d'interès. En les successives revisions del gènere, la posició taxonòmica i la singularitat geogràfica d'*Antirrhinum martenii* han cridat l'atenció. S'ha vist que presenta més afinitats amb *A. sempervirens*, dels Pirineus, que no pas amb *A. valentinum*, pròpia

del País Valencià, a la qual inicialment es va subordinar (Wilson & Hudson 2011). De fet, els populars dragonets, o conillets, molt difosos al Mediterrani occidental, tenen el centre de radiació a la península Ibèrica. Habiten sobre terrenys pedregosos, vores de camins o marges esllavissats.

A la vista d'aquestes singularitats, científics del Jardí Botànic de la Universitat de València han promogut un mínim de tres expedicions amb l'objectiu de retrobar-lo –les més importants, els anys 2009 i 2012–, però sense èxit.

La Dra. Elena Carrió, que ha dedicat una gran quantitat d'esforços a la seva recerca, en veure la precària descripció de la localitat, va intentar buscar més pistes a partir de la persona que havia trobat la planta, però el que va descobrir és que intentar rastrejar la vida d'aventures i expedicions d'un naturalista com Marten no és empresa fàcil. Va anar recuperant pacientment documentació, però ni rastre dels quaderns de camp del 1954, on es podria trobar una anotació que reduís l'àmbit de recerca de la planta algun ordre de magnitud.

El cas és molt semblant al del biòleg francès Théodore Monod (Rouen, 1902 - Versailles, 2000), descobridor de *Monodia flexuosa*, una petita planta que l'any 1940 va trobar en un oasi perdut al massís del Tibesti, entre Líbia i el Txad, i que, malgrat les expedicions organitzades expressament, sembla que s'ha esvaït per sempre. A diferència de Marten, Monod va tornar en persona a buscar la seva planta, ja amb noranta-tres anys. L'aventura va donar lloc a una producció televisiva de molt d'èxit, però la planta no es va trobar.

La península Ibèrica i el jardí botànic de Blanes

Just acabada la guerra civil i a la mateixa estació de les Planes, on Seitz va descriure el seu «Eldorado per als lepidòpters» meridional, Marten va trobar un nen que amb un pot recollia algunes de les papallones que a primera hora del matí apareixien posades a la paret blanca que hi havia darrere d'un dels poquíssims llums elèctrics d'aquella vall. Era exactament el que ell mateix hi anava a fer, així que, molt intrigat, va preguntar al nen per què agafava aquells insectes.

El nen, d'uns dotze anys i fill d'un ferroviari de la companyia que treballava a l'estació, li va comentar que eren per a un senyor, estranger com ell, que l'hi havia demanat i que, a canvi, li donava una propina.

Marten li va respondre que ell encara n'hi donaria més i que també li ensenyaria a identificar-les i fins i tot a criar-les. Així va començar una amistat que duraria per sempre. El nen era Cristòfol Jordà Barreras (Barcelona, 1927-2012), que va continuar vivint a les Planes de Vallvidrera, i no només va aprendre a identificar papallones i a criar-ne, sinó que va esdevenir un gran aficionat al món de les ciències naturals i membre de la Societat Catalana de Lepidopterologia.

Als anys cinquanta, quan Marten empenia llargs viatges per la península Ibèrica i el nord d'Àfrica, a vegades trobava ous o erugues d'espècies interessants. Com que ja tenia ben ensenyat el seu ajudant, els hi enviava per correu, dins de capsetes metàl·li-

ques acompanyades de cartes en què li donava instruccions precises sobre la planta o plantes nutrícies o sobre requeriments especials.

A la tornada del viatge recollia els fruits en forma de crisàlides o de larves de bona mida que ell acabava de criar.

La biologia de les papallones i les seves ecologies van apassionar tant l'un com l'altre, molt més que no pas la taxonomia o la corologia. El treball de Marten sobre *Graellsia isabelae* del 1955 n'és un bon exemple. Pel seu compte, Jordà Barreras també va continuar criant lepidòpters i aprenent-ne coses. Per diferents motius, ni l'un ni l'altre van poder publicar els coneixements que havien anat adquirint sobre un gran nombre d'espècies, principalment sobre els zigènids.

A banda de la ingent feina de Marten amb les zigenes nord-africanes, cal indicar que la seva tasca a la Península va ser exhaustiva, i també va incloure els grups dels àrtids i els geomètrids. Repassant les dates en els registres de captures, podem deduir que el seu ritme de viatges als anys quaranta i cinquanta va ser frenètic, a imatge del seu mestre Seitz.

Ramón Agenjo (Santander, 1908 - Madrid, 1984) va publicar un treball (Agenjo 1953), derivat de l'estudi de la col·lecció de geomètrids que va reunir Domingo Hospital (Burgos, 1899 - Barcelona, 1991) a Barcelona. A partir de la lectura d'aquest treball veiem que una part molt important del material havia estat recollit pel Dr. Marten. Marten i Hospital tenien una bona relació personal, eren amics i anaven de cacera plegats, juntament amb tota la família del segon. Però, a Hospital, els negocis li absorbien massa temps i va acordar amb Marten que li finançaria expedicions a diferents llocs de la Península a canvi de les captures de lepidòpters, que passarien a engruixir la seva col·lecció. Després d'una sèrie de desgavells econòmics, el 1955, Hospital la va haver de vendre a l'Estat, que l'hi va pagar a llargs terminis, i va caure en mans d'Agenjo. Aquest era, sense cap mena de dubte, un gran científic, però també un personatge propi de l'època i del règim, a qui Eugenio Morales (Morales 2001) retrata en les seves memòries amb duresa, com una persona extremadament ambiciosa i implacable amb aquells que li semblava que podien esdevenir «competència».

Per continuar endavant amb la seva vida i la seva recerca, Marten havia d'anar tirant i sobrevivint amb les ajudes del seu germà –en teoria, era un dels hereus del negoci familiar–, però també fent de guia d'expedicions estrangeres a la península Ibèrica, com la que l'any 1953 va recórrer el trajecte entre Blanes i Huelva, amb un autocar ple de savis alemanys de la Universitat de Frankfurt, entre els quals hi havia des de botànics fins a ornitòlegs (Huertas Dionisio 2007).

A la llacuna de Las Madres, a tocar de Doñana, va trobar un àrtid que primer va considerar que era *Coscinia cribraria* (Huertas Dionisio 2003). Els dubtes el van fer tornar en dues ocasions més, el 1954 i el 1956, i, ja amb unes sèries, va descriure una nova espècie, *Coscinia benderi*. La va dedicar a Rupprecht Bender (Heidelberg, 1905 - Saarlouis, 1993), gran aficionat als lepidòpters i químic de professió, destacat directiu de l'empresa Nobel, a Saarland (Steiniger 1990, 1994).

Aquest descobriment va afegir dues novetats a la seva ja prou complicada vida. D'una banda, va provocar una reacció ben curiosa de l'especialista per antonomàsia en

aquella època, el comte Hervé Le Goazre de Toulgoët-Tréanna, més conegut com a Hervé de Toulgoët (París, 1911-2009), que va arribar a publicar un article exclusivament per posar en dubte el rang específic de *C. benderi* (Toulgoët 1978). Una feinada per un tema relativament poc rellevant per a un especialista de la seva envergadura. L'espècie, però, és considerada perfectament vàlida avui dia pels especialistes en aquesta família. (Expósito & Gómez-Bustillo 1977; Freina & Witt 1984; Ylla *et al.* 2010).

La segona novetat va ser que Bender va visitar Espanya en altres ocasions, el 1956 i el 1957, acompanyat de la seva esposa, i va demanar a Marten que els fes de guia i intèrpret. Molt embolicat amb les seves activitats en la fàbrica Nobel, va decidir enviar més endavant la seva dona, Katharina Staeger, a la recerca de lepidòpters acompanyada de Marten. El cas és que, pocs anys més tard, Katy es va divorciar de Bender, i Marten, de la seva dona suïssa, i ell i Katy es van convertir en parella i van fixar la seva residència al Jardí Botànic Mar i Murtra de Blanes, d'on ell havia estat nomenat director l'octubre del 1957. En l'Espanya de principis dels seixanta, un fet com aquest estava mal vist, i algunes persones del patronat de la fundació que regentava Mar i Murtra l'hi van retreure. Ell sempre va defensar la independència de la seva vida privada, però la pressió d'alguns dels membres més conservadors del patronat va anar augmentant amb els anys.

Mar i Murtra va ser fundat, bastit i dirigit per Carl Faust, que va començar a adquirir terrenys a la zona el 1918 i s'hi va posar amb dedicació exclusiva a partir del 1924, en què va deixar la gestió empresarial. Faust sempre va concebre Mar i Murtra com un redute de pau perquè científics de tot el món hi poguessin desenvolupar la seva tasca de recerca amb el Mediterrani com a rerefons i, alhora, eix vertebrador.

A diferència del seu soci, Wilhelm Kammann, considerat pel servei d'intel·ligència nord-americà un membre actiu del partit nazi (Meyer 2014), Faust, aparentment, no va voler saber mai res de la política ni de l'ideari excloent del moviment totalitari que va prendre el poder a la seva Alemanya natal. Volia crear una fundació internacional amb seu a Suïssa i donar-hi entrada a botànics de tot Europa. Va ser un gran mecenes, que va ajudar joves promeses en els seus estudis. És paradigmàtic el cas del nostre Ramon Margalef (Barcelona, 1919-2004), figura mundial en ecologia (Camarasa 2012b); però també va ajudar figures consagrades que havien estat víctimes de represàlies per part del règim del general Franco, com el seu gran amic Pius Font i Quer (Lleida, 1888 - Barcelona, 1964), a qui Faust pensava designar successor per fer-se càrrec del jardí quan ell es morís. Però l'any 1952, a la mort de Carl Faust, el jardí va quedar en mans d'uns altres personatges, que, en contra del desig del fundador, veien Mar i Murtra com una atracció turística que havia de donar diners, lluny de cap tasca científica.

En aquest context, després de cinc anys de rumb erràtic, no va ser fins al 1957 que el patronat de la fundació va nomenar director el Dr. Werner Marten. Òbviament, el nomenament d'un científic, encara que lepidopteròleg, no feia presagiar res de bo. Les raons del nomenament les hem de buscar en el fet que era alemany, com el president i com el grup que va prendre el poder a la mort del fundador; que els Marten i Faust eren amics; que coneixia el jardí des de la seva creació, i que era un naturalista força complet.

Marten, segons relat dels seus descendents, va encaixar molt bé amb l'equip de jardiniers que s'havia format a l'ombra de Faust i va fer una bona tasca de consolidació

del jardí, no només des de l'òptica paisatgística, sinó també de l'interès botànic. Així, a finals del 1968, quan va abandonar la direcció, Mar i Murtra era una de les perles de la Costa Brava, destí obligat de turistes i botànics d'arreu, interès que avui dia, malgrat les vicissituds, encara manté.

Faust, com esmentàvem, tenia una bona entesa amb Marten, a qui va ajudar, i Marten li professava un gran afecte i admiració. En són prova les cartes que tots dos es van anar creuant al llarg del temps i les que Faust enviava a Font i Quer i a Margalef parlant de Marten. Josep Maria Camarasa (Barcelona, 1946), biògraf de Faust i actual patró de la fundació, ha fet una pacient i rigorosa feina de catalogació i salvaguarda d'aquest valuós patrimoni epistolar. De l'estudi d'aquesta documentació, se'n desprèn una bona praxi de Faust, que va presentar entre si científics com Marten i Margalef, que intentaven treballar en l'ambient eixut i hostil de la postguerra. Faust explicava a Margalef que Marten veia en els lepidòpters el mateix que ell en el seu plàncton; és a dir, les claus per al coneixement de l'ecologia del medi.

De la documentació conservada a Mar i Murtra, també se'n desprèn que la relació cada vegada va esdevenir més tensa entre el director i els poders fàctics del patronat; en especial, amb els personatges més interessats en els turistes visitants que no pas en la ciència. A més de ser durament criticat pel fet de conuiu amb Katy a la casa del director, no li van fer mai un contracte i, l'any 1968, quan la situació es va tornar totalment insostenible, Marten va ser acomiadat. Va plantejar un contenciós laboral a la fundació, que va guanyar l'any 1969.

El jardí va quedar sense director ni activitat de recerca durant unes dècades, cosa que no semblava preocupar el llavors president del patronat de la fundació, Hans Hirner Russ (Schwäbisch Gmünd, Alemanya, 1906 - Barcelona, 2004). Hirner era un majorista de pells instal·lat a Barcelona des de les darreries dels anys vint. Membre del partit nazi, va ser buscat per nord-americans i anglesos al final de la Segona Guerra Mundial per les seves activitats a la França ocupada, unes activitats que, segons els darrers documents desclassificats pel govern dels Estats Units, li van reportar una bona fortuna (Meyer 2014). Va trobar refugi a l'Espanya franquista, on va presidir la Cambra de Comerç Hispano-Alemanya. Uns anys més tard, el seu país el va condecorar per aquesta tasca, i la seva situació es va mantenir després de la transició.

Òbviament, a part de la nacionalitat d'origen, res a veure amb Carl Faust ni amb l'equip de científics que van créixer sota la seva protecció.

Darrers anys

Malgrat el seu tarannà molt introvertit, Marten tenia bons i variats amics, com Antoni Vilarrúbia (Balenyà, 1901-1957) (Bosch 1957), membre de la nissaga d'entomòlegs més gran que ha tingut el nostre país; Emili Garolera i Bohils (Arbúcies, 1923-2008), la personalitat amb més prestigi en el món de la silvicultura al segle passat, o, ja cap al final de la seva vida, Fidel Fernández Rubio, metge de professió, però, com ell, apassionat per les zigenes.

Tothom qui va conèixer Marten assenyala el seu caràcter pacífic, més aviat estoic i prudent, allunyat de les passions, de la política i dels conflictes. Fernández Rubio comentava una vegada que no l'havia vist mai enfadat. Però després d'uns segons de pausa va afegir que, de fet, només l'hi havia vist una vegada en tots els anys de relació, i per això ho recordava perfectament. Va ser quan un jove li va fer un comentari burleta sobre la teoria de la deriva dels continents. Llavors, Marten va esclatar i li va etzibar un reguitzell d'arguments a favor de la teoria que, pel to, van semblar més aviat impropis. Fidel va tenir clar que, per a Marten, aquesta teoria tenia la seva importància.

Vist amb perspectiva, quan, l'any 1915, Alfred Wegener (Berlín, 1880 - Groenlàndia, 1930) va publicar la seva teoria, en general va rebre unes reaccions que anaven des de la incredulitat fins a la burla oberta. Wegener havia cursat la carrera de física (astronomia) a la Universitat de Berlín i es va especialitzar en meteorologia. Molta gent abans que ell havia sospitat que les peces del trencaclosques, els continents, encaixaven sospitosament bé, però fins aleshores ningú havia formulat una hipòtesi ben fonamentada i basada en evidències científiques. Wegener va morir tràgicament en una expedició per terres polars, i no va veure com els primers treballs geològics sobre el fons marí, amb els vaixells oceanogràfics de Woods Hole, començaven a aportar proves ja completament irrefutables que la tectònica de plaques era un fet. Moltes proves d'altres tipus van anar confirmant la teoria, algunes geològiques, d'altres paleontològiques, però també biològiques. Marten va publicar un treball sobre el tema l'any 1958, en què donava arguments basats en la distribució dels lepidòpters. De fet, argumentava que el trinomi geologia/edafologia-planta nutricia/lepidòpter en algunes espècies no polifagues, navegava literalment sobre les plaques i només calia observar-ho amb prou cura.

Al llarg dels darrers quatre o cinc anys de la seva vida, la prioritat de Marten va ser poder trobar una feina adequada, cosa complicada per a una persona estrangera d'una certa edat. Finalment, amb Katy van adequar una propietat al mateix Blanes que van convertir en una mena de *bed and breakfast* per a alemanys, no sense molt esforç. Li van posar Casa Bambús. Des de la casa es veia sa Palomera presidint la platja de Blanes, i va tenir una clientela fidel, que venia a passar unes setmanes a la Costa Brava i volia ser atesa en alemany. Això els va permetre viure amb independència, però va impedir a Marten continuar amb la recerca lepidopterològica, ja que les tasques del negoci li absorbien molt de temps. Va mantenir la collecció i va continuar ocupat en temes secundaris, si bé no va poder ni tan sols treballar a fons el seu material. Quan Witt va restaurar els exemplars de Blanes, van aparèixer sorpreses majúscules, com una nova espècie, *Setina cantabrica* Freina & Witt, 1985, descrita a partir d'una sèrie de mascles que Marten va capturar a Riaño (Lleó) el juliol del 1952. (Fernández Vidal *et al.* 2003).

No obstant, continuava somiant poder-se dedicar als lepidòpters sense haver de partir pels mitjans. No somiava sol. A principis de l'any 1974 (fig. 7), la seva bona amiga Mariana de Ibarra, dona amb molta empena i molts recursos, gran coneixedora de la fauna pirinenca per les seves estades a la Vall d'Aran, havia tingut una idea. Armada amb una carta de presentació firmada pel comte de Godó, va demanar una entrevista al síndic del govern andorrà de l'època, Sr. Reig, per exposar-li el seu projecte de creació d'un institut andorrà dedicat a l'estudi de l'entomologia. El seu soci científic seria un

Fig. 7 Werner Marten a Blanes el 1974, poc abans de la seva mort [Foto: arxiu de l'autor].

savi alemany que vivia a Blanes, el Dr. Marten, que, al seu torn, havia aconseguit la donació de dues importants col·leccions alemanyes que suposarien el punt de partida de l'institut. Per documents de l'època sabem que la proposta no va semblar pas forassenyada i *doña* Mariana va ser rebuda per altres alts càrrecs del govern andorrà i va continuar avançant amb les negociacions. En paral·lel, Marten va intentar una cosa semblant amb l'Ajuntament de Lloret de Mar. Aquell mateix any, però, va caure malalt de càncer, i estava en una situació complicada, ja que no tenia gaires recursos ni estava afiliat a la Seguretat Social. Afortunadament, una gestió de l'entomòleg madrileny Fidel Fernández Rubio, metge de professió i persona de prestigi i amb molts contactes, va permetre a Marten aconseguir cobertura, i així va poder ser atès en un hospital barceloní. Òbviament, el projecte andorrà va quedar abandonat.

En aquella època, Fernández Rubio i Gómez Bustillo estaven preparant la publicació dels dos primers volums de l'obra *Mariposas de la Península Ibérica*, i, segons refereix Mariana de Ibarra (Ibarra 1977), Marten va estar corregint textos i mapes de distribució dels zigènids fins unes hores abans de la seva mort. El 25 de març es va casar amb Katy i el 19 de juny de 1974 moria al seu domicili de Blanes. La casualitat va voler que, al cementiri d'aquella població, l'enterressin a molt pocs metres de la tomba del seu amic i mentor Carl Faust.

Agraïments

Un treball d'aquesta naturalesa, tot i tractar-se d'unes primeres notes biogràfiques, necessita l'amable col·laboració d'una gran quantitat de persones. Sense poder ser exhaus-

tiu, ha estat d'una gran rellevància la generosa aportació de dades de la Dra. Elena Carrió, de la Universitat de València; del Dr. Josep Maria Camarasa, del Patronat de la Fundació Carl Faust, que ha posat a la nostra disposició els arxius de Mar i Murtra; del Dr. Fidel Fernández Rubio, una de les poques persones coetànies que van tractar Marten i hi van compartir viatges; dels nebots Sr. Bernd Marten (†) i Sra. Birgit Knuth, a la qual estem especialment agraïts per haver obert les portes dels records familiars; a la Sra. Ignacia Hospital, per comunicar-nos els records del seu pare i del Dr. Marten, així com de les excursions familiars compartides; al Dr. Xavier Jordà i Sanuy, per les aportacions al manuscrit; a Francesc Vallhonrat, que ha facilitat contactes de gran utilitat, a banda de donar suport incondicional a aquesta enquesta i la seva publicació; al Dr. Josep Maria Espelta i Morral, investigador del CREAM, clau en la localització de la col·lecció a Alemanya, i també a la Sra. Roser Sanuy, vídua de Jordà Barreras, amiga del Dr. Marten, que amb la seva bona memòria va aportar dades inèdites sobre els anys cinquanta i seixanta.

Finalment, vull deixar testimoni que aquest treball hauria estat impossible i la major part de la col·lecció Marten i la seva tasca científica s'haurien perdut definitivament sense la decidida i laboriosa acció d'un home que, com Werner Marten, estima profundament la natura i la ciència, l'entomòleg alemany Thomas Witt, del Witt Museum de Munic. A ell, doncs, el meu reconeixement i el meu agraïment més sincers.

Referències bibliogràfiques

- Agenjo, R. 1953. Geometridae españoles de la colección D. Hospital, de Barcelona (Lep. Geom.). *Eos, Madr.*, 29(2/4): 289-328, pls 10-11.
- Bellés, X. 2015. Joaquim Mateu (1921-2015), tota una vida dedicada a l'estudi dels insectes. *Anim. Biodiv. Conserv.*, 38(1): 139-145.
- Bosch i Jover, M. 1957. Antoni Vilarrúbia i Garet (1901-1957). *Ausa*, 20: 465-474.
- Camarasa, J.M. 2012a. Carl Faust, mecenes alemany. *Revta Girona*, 275: 82-84.
- Camarasa, J.M. 2012b. Carl Faust i el jove Ramon Margalef. *Omnis celula*, 29: 36-37.
- Camarasa, J.M. & Silleras, M. E. 2012. El llegat de Carl Faust. *Mètode* (Universitat de València), 76: 26-30.
- Donald, W. & Eichlinn, Th. 1978. The Type-Material of Central and South American Clearwing Moths (Lepidoptera: Sesiidae). *Smithson. Contr. Zool.*, 261: 1-28.
- Eichlin, Th. & Kinnel, S. 2002. Brazilian Sesiidae in the collection of the Universität des Saarlandes, Saarbrücken, Germany (Lepidoptera). *Zootaxa*, 108: 1-15.
- El Constructor 1926. Armaduras para máquinas y calderas de vapor. *El Eco Patronal-Boletín de información*, 95: 7.
- Español, F. 1953. Halopinae de la zona mediterránea de Marruecos. *Eos, Madr.*, 29(1): 75-83.
- Expósito, A. & Gómez-Bustillo, M. R. 1977. Notas sobre *Coscinia benderi* Mtn., 1957 (Lep. Arctiidae). *SHILAP Revta lepid.*, 5(17): 72-74.
- Fernández Vidal, E., Macià, R. & Ylla, J. 2003. Sobre la validez específica de *Setina cantabrica* Freina & Witt, 1985, sus caracteres diferenciadores y distribución geográfica (Lepidoptera, Arctiidae). *Boln Soc. ent. aragon.*, 33: 73-77.
- Font i Quer, P. 1953. Una nueva subespecie del *Antirrhinum valentinum* (spp. *martenii* F.Q.). *Collnea bot. Barcinone.*, 4: 413.
- Freina, J & Witt, Th. 1984. Taxonomische Veränderungen bei des Bombyces und Sphinges Europas and Nordwestafrikas, Über die Berechtigung von Undertaken bei *Spiris striata* (Linnaeus, 1758) und *Coscinia cribraria* (Linnaeus, 1758) Ergebnisse Einer Teilrevision. *Nota lepid.*, 7(3): 223-236.

- Gómez Bustillo, M.R. & Fernández Rubio, F. 1976. Heterócers I. In: *Mariposas de la Península Ibérica*, 3: 1-300. Ministerio de Agricultura. Instituto Nacional para la Conservación de la Naturaleza, Subdirección General de Protección de la Naturaleza. Estación Central de Ecología, Madrid.
- Güemes, J., Mateu, I. & Sánchez-Gómez, P. 1994. *Antirrhinum subbaeticum* Güemes, Mateu & Sánchez-Gómez (Scrofulariaceae) especie nueva de la Península Ibérica. *An. Jard. bot. Madr.*, 51(2): 237-247.
- Haimbach, F. 1939. On the seventieth Birthday of Dr. Adalbert Seitz. *Entomological News Philadelphia*, 41(6): 206-207.
- Hoffmann, A., Tarmann, G. & Witt, Th. 2014. Erinnerungen an Karl-Heinz Wiegel. *NachrBl. bayer. Ent.*, 63(3/4): 74-89.
- Huertas Dionisio, M. 2003. Bibliografía Lepidopterológica Andaluza (1836-2002) (Insecta: Lepidoptera). *Boln Soc. andaluza Ent.*, 6: 5-77.
- Huertas Dionisio, M. 2007. Lepidópteros de los espacios naturales protegidos del litoral de Huelva (Macro y Microlepidoptera). *Sociedad Andaluza de Entomología. Monografía 2*: 248 pp. Córdoba.
- Ibarra, M. 1977. Notas bibliográficas. *Miscnea Zool.*, 4: 305-308.
- Ibarra, M. 1981. Mis memorias (Tercera parte). *SHILAP Revta lepid.*, 9(34): 153-156.
- ICHN (Editorial) 1924. Sessió científica del 3 d'abril de 1924. *Bulll. Inst. cat. Hist. nat.*, 4: 83.
- Meyer, E. 2014. The factual list of nazis protected by Spain. NARA and National Archives, Kew. [consulta: 22 novembre 2015]. Disponible a: <<http://archive.org/details/THEFACTUALLISTOFNAZISPROTECTEDBYSPAIN>>.
- Morales Agacino, E. 2001. *Memorias de un Naturalista*. Organismo Autónomo Parques Nacionales, Madrid.
- Notices 1952. *Lepid. News*, 6(4-5): 87.
- Rothmaler, W. (1956). Taxonomische Monographie der Gattung Antirrhinum. *Feddes Reptert. (Beih.)*, 136: 1-124.
- Seitz, A. 1923a. Insektenleben in den Pyrenäen. *Ent. Rundsch.*, 10: 39-40.
- Seitz, A. 1923b. Eine Entomologische Pirenäenreise. *Senckenbergische Naturforschende Gesellschaft*, 153(1-4): 138-152.
- Steiniger, H. 1990. Dr. Rupprecht Bender 85 Jahre alt. *Atalanta*, 21(1/2): 77-80.
- Steiniger, H. 1994. Zum Tod von Dr. Rupprecht Bender. *Atalanta*, 25(1/2): 409-410.
- Toulgoët, H. 1978. *Coscinia benderi* Marten, espèce tres douteuse!...(Lep. Arctiidae). *Alexanor*, 10(6): 277-281.
- Wiegel, K.-H. 1990a. Dem Andenken an Dr. Werner. *Entomofauna Suppl.*, 4: 5-7.
- Wiegel, K.-H. 1990b. Typenverbleib der von Dr. Werner Marten von der iberischen Halbinsel und den angrenzenden Gebieten aufgestellten Taxa und Formen nebst eigenen Beiträgen zu den iberischen Vertretern der Gattung *Zygaena* Fabricius, 1775 (Lepidoptera, Zygaenidae). *Entomofauna Suppl.*, 4: 8-96.
- Wiegel, K.-H. 1990c. Festlegung der Typen der von Dr. Werner Marten aufgestellten Taxa und Formen der Gattung *Zygaena* Fabricius, 1775, aus dem Rifgebirge in Marokko (Lepidoptera, Zygaenidae). *Entomofauna Suppl.*, 4: 97-106, Abb. 1-7.
- Wilson, Y. & Hudson, A. 2011. The evolutionary history of *Antirrhinum* suggests that ancestral phenotype combinations survived repeated hybridizations. *Pl. J.*, 66: 1032-1043.
- Ylla, J., Macià, R., & Gastón, F. J. 2010. *Manual de identificación y guía de campo de los Ártidos de la Península Ibérica y Baleares*. 290 pp. Argania Editio, Barcelona.

Data de recepció: 20 de novembre de 2015

Data d'acceptació: 30 de novembre de 2015

Annex 1 Bibliografía entomológica del Dr. Werner Marten.

- Marten, W. 1924. Winterschmetterlinge in Süd-Europa. *Ent. Rdsch.*, 41: 17-18.
- Marten, W. 1925. Winterzucht von *Phytometra daubei* Bsd. *Ent. Rdsch.*, 42: 7-8.
- Marten, W. 1925. Lepidopterologisches aus Spanien. *Ent. Rdsch.*, 42: 37-38.
- Marten, W. 1926. Der Sommer 1926 im Süden. *Ent. Rdsch.*, 43: 33-34.
- Marten, W. 1934. Einige Bemerkungen über *Graellsia isabellae*, Graells. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 47: 193-194.
- Marten, W. 1934. Beiträge zur Lepidopterenfauna Spaniens. Festschr. Z. Rojäh. *Bestehen Int. ent. Ver.*, 1934: 44-46.
- Marten, W. 1934. Über *Ocnogyna latreillei* Godt. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 49: 465-466.
- Marten, W. 1937. Zur Kenntnis der Axiidae. *Ent. Rdsch.*, 54: 306.
- Marten, W. 1939. Zur Kenntnis von *Campodea*. *Z. Morph. Ökol. Tiere*, 36: 41-88.
- Marten, W. 1943. *Macrothylacia rubi* L. und diagramma M.W. in Spanien und Marokko. *Z. Wien. ent. Ges.*, 28: 177-186.
- Marten, W. 1944. Neue Zygaenen aus dem Rifgebirge (Marokko). *Z. Wien. Ent. Ges.*, 29: 195-198.
- Marten, W. 1948. Las razas de *Erebia epistygne* Hbn. en España y Francia meridional. *Trab. Mus. Cienc. nat. Barcelona*, 1(2): 15-17.
- Marten, W. 1948. *Coscinia striata hospitali* ssp. nov. y *chrysographis* nov. ab. *Trab. Mus. Cienc. nat. Barcelona*, 1(2): 17-19.
- Marten, W. 1950. Neues über *Ocnogyna latreillei* Godt. (Lep., Arctiidae). *Z. Lepid. Krefeld*, 1: 53-55.
- Marten, W. 1952. Weitere Bemerkungen über *Graellsia isabellae* Gr. *Ent. NachrBl., Wien.*, 4: 57-59.
- Marten, W. 1954. Die Zygaenen der Iberischen Halbinsel. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 64: 209-215, 221-232, 236-239, 244-246.
- Marten, W. 1955. *Coenonympha dorus* Esp. *cantabrica*, eine neue Varietät aus der Provinz Leon in Nordspanien. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 65: 155-157.
- Marten, W. 1956. Die Zygaenen der Iberischen Halbinsel. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 66: 29-31, 41-47, 55-62, 276-279, 284-288.
- Marten, W. 1957. Die Zygaenen der Iberischen Halbinsel. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 67: 167-168, 217-232, 236-240, 261-264, 273-279, 1 fig.
- Marten, W. 1955. Über die Lebensgeschichte von *Graellsia isabellae* (Grls.) nebst Beschreibung einer neuen Varietät dieser Art. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 65: 145-157.
- Marten, W. 1955. Über *Lemonia philiopalus* Donz. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 65: 193-199.
- Marten, W. 1956. Beobachtungen beim Lichtfang. Ein Versuch zur Lösung der Frage nach dem «Warum» des Anfluges der Insekten an künstliches Licht. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 66: 121-133.
- Marten, W. 1956. Über *Ocnogyna zoraida* und *hemigena* (Graslin) (Lep. Arctiidae). *Ent. NachrBl., Wien.*, 8: 1-9.
- Marten, W. 1956. Über die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen *Coenonympha iphis* W.V., *satyrion* Esp. und *iphioides* Stgr., nebst Beschreibung einer neuen Varietät letzterer Subspecies. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 66: 185-189.
- Marten, W. 1956. Wanderflüge, Suchflüge und gerichtete Flüge bei Schmetterlingen. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 66: 217-231.
- Marten, W. 1957. *Coscinia benderi*, eine neue Arctiidae aus Andalusien (Lep., Arctiidae). *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 67: 89-91.
- Marten, W. 1958. Biogeographische Rätsel und ihre Deutungsversuche mit einer abgewandelten Kontinentalverschiebungstheorie. *Ent. Z., Frankf. a. M.*, 68: 169.
- Marten, W. 1974. *Orgyia dubia splendida* Rmb. y *Orgyia turcica* Led. son dos especies distintas. *SHILAP Revta lepid.*, 2(5): 7-9.
- Marten, W. & Fernández Rubio, F. 1974. Nota previa sobre las Zygaenas del grupo *fausta*. *SHILAP Revta lepid.*, 2(6): 110-112.